

УДК 346.11;347.129

Осадчук С.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
Тернопільський національний
економічний університет

**Принцип пропорційності як концептуальна засада розвитку
цивільно-правових відносин**

**Principle of proportionality as a conceptual basis for development
of civil relations**

Анотація

В статті висвітлюються змістовні характеристики принципу пропорційності як складової верховенства права і концептуальної засади розвитку цивільно-правових відносин. Підкреслено необхідність застосування вимог принципу пропорційності в національному цивільному та господарському праві, оскільки це сприятиме ствердженню верховенства права, демократичних цінностей, правової держави в сучасній Україні.

Ключові слова: верховенство права, принципи права, принцип пропорційності, суб'єкти правозастосування, Європейський Суд з прав людини, ЄКПЛ, права людини, баланс інтересів, справедлива рівновага.

Аннотация

В статье раскрываются содержательные характеристики принципа пропорциональности как составляющей верховенства права и концептуальной основы развития гражданско-правовых отношений. Подчеркнуто необходимость использования требований принципа пропорциональности в национальном гражданском и хозяйственном праве.

Ключевые слова: верховенство права, принципы права, принцип пропорциональности, субъекты правоиспользования, Европейский Суд по правам человека, баланс интересов, справедливое равновесие.

Annotation

The article provides substantial description of proportionality principle, as a component of the supremacy of law, and as a conceptual basis for development of civil relations. It emphasizes the necessity of application of the proportionality principle in national civil and economic law, as it facilitates the assertion of supremacy of law, democratic values and lawful state in modern Ukraine.

The issue of the supremacy of law and its substantial description, to which proportionality principle belongs, and its features and requirements were worked out by such Ukrainian scholars – S. Golovatyy, V. Gradova, Y. Zinchenko, M. Patey-Bratasyuk, S. Pogrebnyak, O. Shpakovych, S. Shevchuk, G. Yudkivska and others. Though the study of this principle in civil and economic law, and its application in practice by our lawyers must be increased, especially in the light of Ukrainian striving to integrate into Europe.

Principle of proportion is Ukrainian version of principle of proportionality that was accepted in European Law, aims to provide reasonable balance of private and public interests in law regulation, therefore curtailing of rights must be substantial, and methods of its accomplishment must be reasonable and least burdensome towards individuals whose rights are being curtailed. Taking this into consideration, doctrinal features of this principle in the view of the system of requirements of its application come to this – the goal of establishing certain limitations must be lawful and substantial; limitations must be reasonable; the application of limitations must provide reasonable balance of private and public interests.

The author emphasizes that European Court of Human Rights greatly contributed to the development of the proportionality principle.

It states that certain requirements of proportionality principle already allocated in national law acts, namely, in the Constitution of Ukraine, in the Code of Practice, in the Economic Code of Practice, and in the Code of Administrative Procedure of Ukraine.

It shows its application in the courts, where by means of the law they curtail the rights, and appear to be evaluators of curtailing imposed by judicial rulemakers.

Key words: supremacy of law, principles of law, proportionality principle, subjects of law enforcement, European Court of Human Right, European Commission of Human Rights, human rights, balance of interests, fair balance.

Стрижневою проблемою правового реформування в сучасній Україні має стати ствердження принципу верховенства права, що означає регулювання засобом права, яке не тотожне законові, взаємовідносин між всіма учасниками правових відносин: людиною й суспільством, між суспільством та державою,

соціальними групами суспільства, між людиною та людиною. При допомозі права народ, суспільство здійснюють контроль над державною владою, утримують її під контролем суспільства.

Проблему верховенства права, його змістовно-сміслових характеристик, до яких відноситься і принцип пропорційності, його сутнісні риси та вимоги розробляли такі українські науковці як: С.Головатий, В.Градова, Ю.Зінченко, М.Патей-Братасюк, С.Погребняк, О.Шпакович, С.Шевчук, Г.Юджівська та інші [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. Проте дослідження цього принципу в цивільно-правовій та господарсько-правовій науці, застосування його особливо у практичному вимірі тощо нашими правознавцями має бути інтенсифіковано.

Верховенство права як мегапринцип (С.Головатий) має достатньо складний змістовно-смісловий вимір. Це доволі непроста для розуміння в нинішніх українських умовах проблема, оскільки трактування верховенства права є дуже неоднозначним. Верховенство права в одному випадку ототожнюється із верховенством закону, в іншому, цілком протилежному – із правами людини, ще в іншому – із справедливістю чи стандартами права тощо [10;11;12]. Вияснити достеменно, в чому ж полягають сутнісні характеристики верховенства права важливо, оскільки без цього реалізувати його на практиці, перетворити із декларації в дійсність неможливо. Щоб реалізувати, треба знати, а що ж саме має бути реалізованим: верховенство закону, який втілює волю влади, права людини, справедливість, стандарти права тощо.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що дотичною до цієї проблеми є проблема правової доктрини. Ми погоджуємося цілком із С.Головатим, який зазначає, що «...лише доктрина верховенства права, *вибудувана на доктрині природного права*, дає можливість не тільки збагнути саму її сутність достеменно до традицій тих юридичних культур, у рамках яких вона виникла, розвивалася й удосконалюється нині, а й опанувати всі механізми практичного застосування сформованого саме на такій доктринальній основі юридичного принципу і запустити їх у дію, що врешті-решт дає змогу досягти практичного втілення цього принципу в життя (курсив – авт.)» [1,с.28-29]. І далі

категорично: «...будь - які спроби українських авторів тлумачити сам принцип верховенства права інакше, ніж на основі класичної концепції А. Дайсі та на основі теорії природних прав людини, мають бути відкинуті як науково неспроможні (необґрунтовані)» [1, с. 30]. Як зазначав Г. Лаутерпахт, «природно-правові теорії не побудовані на споглядальних, вольових висновках. Вони з самого початку виявилися узагальненням практичного досвіду» [14, с. 118].

На підставі аналізу наукових джерел, можемо зробити висновок, що принцип верховенства права належить сприймати, все-таки, як *інтегральний* принцип права, як *мегапринцип* чи *метапринцип*: він у своїй еволюції, окрім віднесених до його змісту ще А. Дайсі принципу *nullum crimen sine lege* (що становить перший елемент його доктрини), принципу рівності перед законом (що є другим елементом доктрини А. Дайсі), увібрав у себе й інші добре відомі універсальні принципи права, які розкривають його зміст: «принцип законності, принцип поділу влади (розподілу владних повноважень), принцип народного суверенітету, принцип демократії, принцип основоположних прав і свобод людини, принцип *nulla poena sine lege*, принцип юридичної визначеності, принцип справедливого суду тощо» [2].

Окрім цього, нам видається слушною позиція тих науковців, які вважають, що реалізація верховенства права в рамках будь-якої юридичної системи неможлива без наявності тієї сукупності відповідних юридичних інститутів та юридичних механізмів і процедур, за допомогою яких створюється теоретична основа та інституційна складова ефективного захисту основоположних прав і свобод людини [1; 2; 7; 11; 12].

Суть змісту принципу правовладдя — це «категоричне і беззастережне заперечення будь-якого прояву свавільного та егоїстичного людиновладдя» [1; 2]. Усвідомлюючи цю суть, можна зрозуміти, наскільки важливою для нинішньої України, в якій так багато чиновницького свавілля та несправедливості, є реалізація принципу верховенства права.

Сучасні дослідники верховенства права і юристи-практики працюють над розробкою таких складових верховенства права як принципи пропорційності та

субсидіарності [7; 8; 9; 15], які донедавна в українському правознавстві великого інтересу у дослідників не викликали.

Євроінтеграційні прагнення України мають підсилити інтерес українських науковців до розроблення проблематики верховенства права, його елементів.

Досліджуючи витoki принципу пропорційності, науковці стверджують, що вони знаходяться в правовій системі Німеччини. В німецькому Кодексі публічного права уже звучала ідея пропорційності, яка означала по суті обмеження розсуду державних органів при здійсненні поліцейських функцій. Поставивши свій правовий розвиток на природно-правові засади, вони могли використовувати лише *необхідні засоби* для забезпечення громадського порядку та безпеки.

Після Другої світової війни, німці почали формувати природно-правові засади свого правового розвитку. В 1965 р. Федеральний конституційний суд Німеччини в одному із своїх рішень назвав принцип пропорційності у ФРН «неписаним конституційним принципом, що походить з принципу верховенства права, і у дійсності, з природи основних прав» [4], які відображають загальне право на свободу громадянина від держави, і підлягають обмеженню державними органами лише у випадку «переслідування абсолютно необхідного публічного інтересу» [4]. Тобто, в даному випадку мовиться про баланс приватного та публічного інтересів. Далі стверджується, що принцип пропорційності є наслідком принципу правової держави, впливає із суті основних прав, «які є вираженням загального права на свободу громадянина по відношенню до держави, тобто основні права громадянина можуть бути обмежені державною владою лише у тому випадку, коли це життєво необхідно для захисту суспільних інтересів» [4].

Прямого закріплення принципу пропорційності у Конституції ФРН не зроблено, але «опосередковано його застосування прочитується, напр., у ч.3 ст.14 при визначенні обмежень на право власності: «Відчуження власності допускається тільки в цілях загального блага. Відшкодування визначається на

підставі справедливого врахування інтересів суспільства та зацікавлених осіб» [9].

Європейська Конвенція з прав людини (далі - ЄКПЛ) та рішення Європейського Суду з прав людини (далі - ЄСПЛ) мають становити ідеологічно-правову основу для здійснення правосуддя в Україні. В низці постанов Пленуму Верховного Суду України, в яких надавалися роз'яснення законодавства судам загальної юрисдикції, відбулося фактичне закріплення цього положення ще до прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Національним судам належить не тільки ефективно захищати людину, а й самим діяти так, щоб не порушувати права, які гарантовані Конвенцією [13]. Увідповіднення існуючого механізму захисту прав та свобод європейським стандартам, вважають науковці, зробить можливим утілення практики ЄСПЛ [12].

В наукових джерелах підкреслюється, що принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права знайшов своє вираження у ст.18 ЄКПЛ. Вона забороняє Високим Договірним Сторонам обмеження прав людини поза тими межами і в інших цілях, які встановлені даним правовим актом. «Тобто, обмеження прав людини не може бути безмежним, надмірним і безпідставним», - наголошує В.Градова [3].

Принцип пропорційності виражає положення ст.15 ЄКПЛ, що не всі права людини є абсолютними (ст.15), тобто держава має право їх обмежувати під час війни або іншої небезпеки для суспільства. Це обмеження можливе лише в тих межах, які продиктовані гостротою становища і з обов'язковим врахуванням того, що запроваджені заходи не суперечать зобов'язанням цієї держави відповідно до принципів міжнародного права.

Дослідники принципу пропорційності синонімами пропорційності вважають розмірність, адекватність, сутнісними рисами – необхідність, всебічну обґрунтованість, увідповідненість меті тощо [15]. Обмеження прав людини можливе тоді, «коли це дійсно необхідно, і тільки в такому обсязі, в якому її (держави – авт.) заходи будуть *співмірними* з поставленою метою.

Іншими словами, у цій сфері проголошується і діє принцип пропорційності (розмірності, адекватності)» [4, с.83-89].

Стверджуючи демократичні цінності, ЄСПЛ наголошує на вимозі, що обмеження повинно бути «необхідним у демократичному суспільстві» [16] напр., у Рішенні у справі «Санді Таймс проти Сполученого королівства» від 26 березня 1979 р., п.65 зазначено, що «Суд має переконатися у тому, що втручання з огляду на факти і обставини конкретної справи, яку він розглядає, справді було необхідним» [17].

ЄСПЛ, використовуючи принцип пропорційності, у своїх рішеннях, розвинув цей принцип як принцип прецедентного права стосовно окремих прав людини. Зокрема, Суд розвинув цей принцип по питанню втручання держави у право власності, зазначають Ю.Зінченко, Т.Фулей, О.Шпакович [4; 9; 16]. Суд, звернувшись до концепту «інтереси суспільства», неодноразово зазначав, що втручання у право власності має відповідати цим інтересам, тобто, Суд акцентував неодноразово на принципі балансу інтересів особи та суспільства. Це втручання буде виправданим, якщо буде врівноважуватися з вимогами захисту основних прав та свобод людини, бути законним, відповідати принципів справедливості – це невід’ємна вимога усієї ЄКПЛ (п.78).

ЄСПЛ розвинув і доповнив критерії допустимості втручання держави у майнові права *принципом справедливої рівноваги між вимогами суспільного інтересу та вимогами захисту основних прав приватних осіб* у рішенні за позовом «Спорронг і Лоннрот». Цей принцип став підґрунтям всієї наступної практики застосування ст.1 Протоколу №1 до ЄКПЛ [9, с.323].

У Рішеннях ЄСПЛ у справах: «Грецькі нафтопереробні заводи «Стран» та Стратіс Андреадіс проти Греції» від 21 листопада 1994 р., заява № 13427/87 - позбавлення власності без належної компенсації; *«Тре Тракторер Актіболат проти Швеції»* від 7 липня 1989 року, серія А, № 159 - позбавлення ліцензії, необхідної для здійснення підприємницької діяльності; *«Бурдов проти Росії»* від 7 травня 2002 р., заява № 59498/00 неможливість одержати належні до виплати суми; *«Еліа СРЛ проти Італії»* від 2 серпня 2001 р., заява № 37710/97 - заборона будівництва на земельній ділянці упродовж багатьох років,

накладена у зв'язку з майбутнім вилученням ділянки для створення парку та ін. зазначено, що:

- втручання у право власності допустиме лише тоді, коли воно переслідує легітимну мету в суспільних інтересах;
- втручання в право безперешкодного користування своїм майном також передбачає «справедливу рівновагу» між інтересами суспільства та необхідністю дотримання фундаментальних прав людини [16, с.27-28].

Принцип пропорційності ліг в основу низки Рішень ЄСПЛ по справах українських заявників. Зокрема, показовим прикладом того, що відповідаючи інтересам суспільства, певна дія, вчинювана органами влади, все одно може порушувати права особи через її непропорційність (курсив - С.О.), може бути Рішення ЄСПЛ у справі *«Україна-Тюмень» проти України»* від 22 листопада 2007 року, заява 22603/02 [18].

ЄСПЛ у Рішенні по справі *«Рисовський проти України»* від 20 жовтня 2011 року, заява № 29979/04 [19], зазначає Т.Фулей, визнав порушення п.1 ст.6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст.1 Першого протоколу до Конвенції та ст.13 Конвенції у справі, пов'язаній із земельними правовідносинами; у цій справі також викладено окремі стандарти діяльності суб'єктів владних повноважень, зокрема, розкрито елементи змісту принципів «доброго врядування» (курсив - С.О.) [16, с.24].

Порушення «справедливого балансу» між вимогами публічного інтересу та захистом права на мирне володіння майном побачив ЄСПЛ у справі *«Інтерсплав проти України»* від 9 січня 2007 року, заява № 803/02. ЄСПЛ було визнано порушення ст.1 Першого протоколу, оскільки фактично було допущено постійні затримки відшкодування і компенсації у поєднанні із відсутністю ефективних засобів запобігання або припинення такої адміністративної практики, так само як і стан невизначеності щодо часу повернення коштів заявника [16].

ЄСПЛ є частиною національного законодавства України, а тому має застосовуватися в правовій практиці. Судовий прецедент в Україні як джерело права фактично не використовується. Науковці слушно зазначають,

що лише в останнє десятиліття на науковому рівні спостерігається рух до визнання судового прецеденту при застосуванні практики Європейського суду як вторинного джерела права, але це вимагає істотних змін в усталеній традиції правозастосування [23], а також зміни законницького мислення, сформованого на державоцентричних засадах у тоталітарну та посттоталітарну епоху на правове (природно-правове) мислення [26].

У своїх постановах і рішеннях Європейський Суд час від часу наголошує, що: «Конвенція не є статичним правовим актом, вона відкрита для тлумачення в світлі сьогодення»; «предмет і мета Конвенції як правового акта, що забезпечує захист прав людини, вимагає, щоб її норми тлумачилися, тобто еволюціонувало їх розуміння в правосвідомості суспільства, і застосовувалися так, щоб зробити її гарантії ефективними і реальними» [22, с. 132].

Українські науковці відзначають, що останнім часом українські судді все більше звертають увагу на практику Європейського суду з прав людини, посилаючись на неї у своїх рішеннях [8; 16]. Окрім того, наголошується, що практику мають вивчати та активно використовувати суди всіх рівнів та юрисдикцій, у тому числі й Конституційний Суд України (далі - КСУ) як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Час від часу КСУ використовує практику Європейського Суду з прав людини узагальнено, посилається на принципи, якими керується ЄСПЛ.

Дослідники зазначають, що конституційний принцип пропорційності, який є загальноправовим принципом, будучи складовою загальноправового принципу верховенства права, містить вимоги, що адресовані найперше законодавцеві, але не лише йому, але й судам, які, застосовуючи закон, вводять обмеження прав і виступають оцінювачами обмежувальних дій нормотворців [9, с.324].

Цей принцип надає достатньо великий ступінь розсуду, оскільки дозволяє судам самостійно визначати, чи є обмежувальний захід, вибраний державою, адекватним для досягнення мети [9; 16]. С.Погребняк зазначає, що використовуючи цей принцип, судді поступово (від рішення до рішення)

розробляють систему критеріїв про межі правомірного втручання законодавця в те чи інше право [25, с.332]

Принцип пропорційності як загальноправовий адресований не лише суб'єктам правозастосування, але й законодавцеві. Окремі вимоги принципу пропорційності закріплено в національних правових актах, зокрема, в чинній Конституції України. Так, в ст.ст.13, 41 мовиться про те, що втручання у право власності допустиме лише тоді, коли воно переслідує легітимну мету в суспільних інтересах, винятково «з мотивів суспільної необхідності»; втручання в право безперешкодного користування своїм майном передбачає «справедливу рівновагу» між інтересами суспільства та необхідністю дотримання фундаментальних прав людини, на чому неодноразово наголошував ЄСПЛ.

Подивимося детальніше, як виражено вимоги принципу пропорційності в статтях Конституції України. Зокрема, ч.3 ст.13 чинної Конституції України стверджує, що «Власність не повинна використовуватися на шкоду людині та суспільству».

Частина 4 ст.13 акцентує, що «Держава забезпечує захист усіх суб'єктів права власності та господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом».

В частинах 5,6 статті 41 Конституції України наголошено, що «Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів *суспільної необхідності* (курсив – С.О.), на підставі і в порядку, встановленими законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Конфіскація майна може бути застосована *виключно* за рішенням суду (курсив – С.О.) у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом» [24].

Наголошує на балансі приватного та суспільного інтересів в плані використання власності ч.7 ст.41 чинної Конституції України: «Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян,

інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі» [24].

Ці та інші вимоги принципу пропорційності конкретизовано також в Цивільному процесуальному, Господарському процесуальному кодексах та Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАС України).

Показовим є те, що КАС України передбачає умови застосування пропорційності при розгляді справ про оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, звертаючи увагу на необхідність оцінки рішень чи дій суб'єкта владних повноважень з точки зору дотримання балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких вони спрямовані (п.8 ч.3 ст.2 КАС).

Ю.Євтушок, досліджуючи використання принципу верховенства права національними судами загальної юрисдикції, прийшла до висновку, що цей принцип «...новий та недостатньо осмислений інструмент судового контролю, про що свідчить низка судових рішень у різних видах судочинства, наслідком чого є надмірне втручання у права та свободи осіб, необгрунтоване обтяження приватних інтересів чи навіть повне їх ігнорування, надання безпідставної спроби підготувати національний суддівський корпус до переваги захисту публічних інтересів, що призводить до свавілля, незахищеності, дисбалансу у суспільстві, порушення справедливості, верховенства права, правової визначеності» [15,с.14]. Цей висновок промовисто дає зрозуміти, наскільки нині важливо інтенсифікувати наукове дослідження цього принципу і підготувати національний суддівський корпус до його адекватного застосування. Очевидно, що якісні зміни має пережити українська правнича освіта. Принаймні, державоцентрична модель її, що ґрунтована на законницьких (легістських) засадах, має поступитися гуманістично-антропоцентричній, ґрунтованій на природно-правових засадах.

Європейський вибір України потребує відповідних змін не тільки у правовій системі держави, а й у правовому мисленні населення країни для досягнення цієї мети. Науковці слушно зазначають, «щоби стати повноцінними суб'єктами міжнародного права де-факто, а не тільки де-юре, необхідно

наповнити наявну державно-правову форму відповідним змістом» [23, с.88]. Для цього необхідно переосмислити також і роль правових принципів в правовому розвитку, оскільки вона далеко не така другорядна, як донедавна вважалося.

Література:

1. Головатий С. Верховенство права, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки /С. Головатий // Право України. – 2010. – № 5. – С. 64–75.
2. Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: 12.00.01 /С. П. Головатий. – К., 2009. – 44 с.
3. Градова В.Г. Ідея верховенства права в українській правовій традиції. автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.12 /В.Г.Градова. – Київ, 2013. – 19 с.
4. Зінченко Ю.О. Історія становлення принципу пропорційності /Ю.О.Зінченко //Держава і право. Юридичні та політичні науки. – 2009. –Вип.46. – С. 83-89.
5. Патей-Братасюк М.Г. Верховенство права в українському судочинстві: проблема духовно-інтелектуального виміру /М. Г. Патей-Братасюк //Розвиток вітчизняних правових інститутів в умовах демократичних процесів. – К., 2010. – С.140–162.
6. Патей-Братасюк М. Г. Верховенство права як засадничий принцип правової нормотворчості /М. Г. Патей-Братасюк //Розвиток вітчизняних правових інститутів в умовах демократичних процесів. – К., 2010. – С. 114–125.
7. Погребняк С. Основоположні принципи права. – автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д.ю.н. / – Харків. 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wwwhttp://bihun.in.ua/ua/jushits/jurhit/article/680/>.
8. Юдківська Г. Деякі проблеми застосування практики Європейського Суду з прав людини в Україні /Г.Юдківська //Право України. – 2011.- №7. –С.74-79.
9. Шпакович О. Принципи субсидіарності та пропорційності у праві Європейського Союзу /О. Шпакович //Право України. - 2012. - № 3-4. - С. 321-328.

10. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / за заг. ред. Ю.С.Шемшученка [та ін.]. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2008. – 344 с.
11. Козюбра М.І Принцип верховенства права має нерозривно пов'язуватись із основними невідчужуваними правами людини, в яких матеріалізується ідея справедливості. – Інтерв'ю з М. Козюброю // Верховенство права. Законодавчий бюлетень. – К., IREX U-Media, 2005. – с. 33–38.
12. Білас Ю.Ю. Європейські стандарти прав людини в контексті правозастосування в сучасній Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Ю. Ю. Білас. – К., 2011. – 208 с.
13. Кампо В. Судова доктрина верховенства права: український досвід в європейському контексті //Юридичний журнал. – 2008. - №10. - <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3043>.
14. Роєнко М.М. Природа рішень Європейського суду з прав людини / М.М. Роєнко //Тези IV Міжнародної наукової студентської конференції [«Від громадянського суспільства – до правової держави»].– Х.: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2009. – С.117-120.
15. Євтушок Ю.О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права //автореф. дис.... к.ю.н.: 12.00.01 – теорія та історія держави та права; історія політичних та правових вчень / Ю.О.Євтушок. – Київ, 2015. – 19 с.
16. Фулей Т. Застосування практики **Європейського суду з прав людини** в адміністративному судочинстві. **Роздаткові матеріали /Т. Фулей. – Київ. - 2013. – 52 с.**
17. Рішення ЄСПЛ у справі *«Санді Таймс проти Сполученого королівства»* від 26 березня 1979 р., п.65. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://medialaw.org.ua/library/sprava-sandi-tajms-proty-spoluchenogo-korolivstva/>
18. Рішення ЄСПЛ у справі *«Україна-Тюмень» проти України»* від 22 листопада 2007 року. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_596

- 19.Рішення ЄСПЛ у справі *«Рисовський проти України»* від 20 жовтня 2011 року. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_854
- 20.Рішення ЄСПЛ у справі *«Інтерсплав проти України»* від 9 січня 2007 року. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_194
21. Там же...
- 22.Кононенко В.П. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод /В.П. Кононенко //Право України. – 2008. – № 3. – С. 131–134.
- 23.Левченков О.І. Вплив процесів глобалізації та євроінтеграції на ефективність регулювання суспільних відносин в Україні /О. І. Левченков //Бюл. Міністерства юстиції України. – 2014. – № 2 (148). – С. 83–90.
24. Конституція України. - Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. - № 30. - Ст. 141.
25. Погребняк С. Основоположні принципи права [Текст]: дис. ... д.юрид.н.: 12.00.01/Погребняк Станіслав Петрович. Х.: 2009. – 433 с.
26. Патей-Братасюк М.Г. Антропоцентрична теорія права /М.Г.Патей-Братасюк. - К., 2010. – 395 с.